

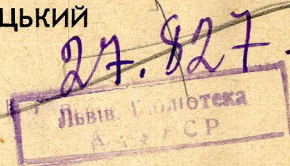
ОЛЕКСАНДЕР ЛОТОЦЬКИЙ

ДЕРЖАВНИЦЬКИЙ СВІТОГЛЯД

Т. ШЕВЧЕНКА

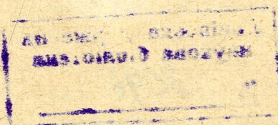
ЛЬВІВ, 1937

20
ОЛЕКСАНДЕР ЛОТОЦЬКИЙ

ДЕРЖАВНИЦЬКИЙ СВІТОГЛЯД

Т. ШЕВЧЕНКА

ЛЬВІВ, 1937

Ш5(2-Уа)5-4 Шевченка 3

Відбитка з Повного видання творів Тараса Шевченка, т. IV.

Друкарня Наук. Тов. ім Шевченка у Львові.

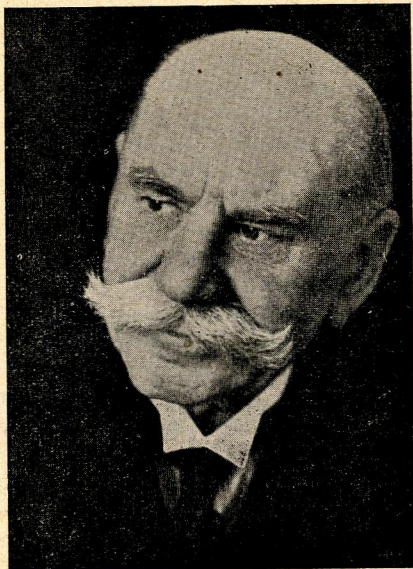
1.

Літературна творчість Шевченка стала джерелом визвольних ідей, як ідейний заповіт поета в майбутніх українських національних змаганнях. Тож не дивно, що літературну спадщину Шевченка спіткали такі самі фатально-несприятливі обставини, які облягали генія України ще за його життя: українська нація довгий час позбавлена була змоги користуватися найяскравішими творами свого найвищого поета. Навіть не зовсім повна збірка його поезій могла появиться тільки через 25 літ по його смерті та й то — по-за межами української землі, в чеській Празі. Україна російська дістала змогу читати повного «Кобзаря» лише за 10 літ до української визвольної революції, а до того часу читала «Кобзаря», з якого цензура викрала майже все, що мало для українців цінність саме з національно-громадського погляду. Через те громадську ідеологію Шевченка відтворювали на основі цензурних його творів, свідомо чи несвідомо звужуючи широкі громадські погляди поета, зводячи їх до загальних протестів проти поневолення, зокрема проти кріпацтва. Така традиція в зясуванні громадських ідей Шевченка продовжується й по революції. Хоч інтерес до дослідження Шевченка все зростає, але й досі політичний зміст Шевченкової поезії з належною повнотою не досліджений. Нечисленні праці в цьому напрямі мають характер загальних оглядів, і лише акад. С. Смаль-Стоцький зробив глибшу спробу виявлення громадського світогляду Шевченка.

Шевченко, як письменник, передусім — поет; прозові його твори, яка б не була їх літературна вартість (а ми її що далі, то більше починаємо розуміти), мають другорядне в його літературній спадщині значення. Думки поета змісту політичного знайшли свій вираз головню в його поезіях, у формі поетичній. Ясно, що тут ми не можемо шукати тої формальної точности, що в політичній програмі чи в політичному трактаті. Поет мислить і висловлює свої мислі образами, але захований у тих поетичних образах реальний зміст його політичного світогляду стає для нас ясний, коли ми ті поетичні образи розкриваємо. Звичайно поезія не є відповідною формою для висловлювання політичних думок; спроби вживати для цього поетичної форми взагалі не можуть бути вдатні і звичайно бувають лише сухою, позбавленою поетичного значення версифікацією. Треба бути геніальним поетом, як Шевченко, щоб надати високої поетичної вартости творам, які трактують теми політичного змісту — в виразних, ясномовних, яскравих образах. Але, розкриваючи ідейний зміст таких поезій Шевченка, ні на хвилю не треба забувати, що висловлені в них думки — одягнені в конкретні, пластичні образи, що це вже — перли правдивої поезії, і тому не можна вимагати від них формальної точности політичного трактату, — переклад самоцвітів Шевченкової поезії на брукове каміння поточної мови справляє непоборні труднощі.

Основне тло, з якого повстає весь громадянський світогляд нашого поета, це — глибоке патріотичне почуття. Шевченко перш за все — поет-патріот, проповідник національного чину аж до найбільшої саможертви для Батьківщини («Я так її, я так люблю, мою Україну убогу... за неї душу погублю»). Переважна більшість його творів пересякнута любов'ю до України — до її природи та всього національного побуту, бодем за її трагічну долю, безоглядною відданістю її інтересам. Досить згадати розпачливі

пісні-сльози поета-вигнанця: «Холоне серце, як згадаю, що не в Україні поховують, що не в Україні буду жить»; або: «А ти, моя Україно, безталанна вдово! Я до тебе літатиму з хмари на розмову, на розмову тихосумну, на

Проф. Степан Смаль-Стоцький.

раду з тобою...»). Патріотизм розуміє Шевченко не на словах, а на ділі, як живу працю над культурним та соціальним піднесенням обездолених верств рідного народу («Обніміте ж, брати мої, найменшого брата, — благословіть дітей своїх твердими руками і обмитих поцілуйте вольними устами»), над політичним визволенням Батьківщини («Схаменіться, недолюдки, діти юродиві! Подивіться на рай тихий, на свою Вкраїну, полюбіте щирим серцем велику руїну! Розкуйтеся, братайтесь!», «Кайдани порвіте!»). В своєму «Посланні» звертається і до живих, і до мертвих, і до тих, що мають народитися, і що на Україні, і не на Україні,

заклинаючи їх, щоб пильнували свого краю, боронилися перед чужими впливами, які вчать зневажати своє рідне, щоб ми були собою та трималися своєї народности. Сам поет розумів своє історичне для долі Батьківщини значення в тому, що силою свого слова він підніс затемнену поневоленням свідомість свого народу та забезпечив надалі непереривність українських визвольних змагань («Возвеличу малих отих рабів німих! Я на сторожі коло їх поставлю слово!»).

4.

Над усім змістом його творів — і поетичних, і прозаїчних — панує одна думка — про Україну, про її колишню долю, про сучасне її становище, про її майбутність, — і все з погляду найширших національно-громадських завдань. У минулому України поет одділяє додатні сторони її життя від негативних, очищає її історію від псевдо-героїчних явищ і постатей, що засліплювали свідомість земляків та створювали замішання в їх світогляді: освітлює — з погляду національного, соціального та державного — справжнє становище України в умовах російської державности; виразно зясовує завдання Батьківщини й у майбутньому: майбутня її доля може бути ясною та знайде твердий ґрунт для себе лише тоді, як буде задоволено ту потребу, що від неї все інше залежить, — справу національно-державної незалежности, власного права і сили «в своїй хаті».

Коли до Шевченка українські змагання було вже досить приборкано, а самий національний світогляд захмарено, то за Шевченка й по нім кожний, кому близькі були інтереси Батьківщини, вже розумів, з якого боку треба підійти до національної справи, до чого взятися, куди прямувати. Епохальна роля Шевченка в історії України полягає в тому, що він відновив наші національно-державницькі традиції, на чергу наших історичних завдань поставив ідею державної незалежности, як основної гарантії інтересів нації. Ідея ця органічно просякає цілий його світогляд. В процесі загального духового зросту поета набували виразніших форм і його погляди на соціальне та політичне життя українського

народу; поглиблювалася в тому процесі й центральна в усьому світогляді Шевченка ідея — ідея державної незалежності України, поширювалися її моральні та правові основи, ясніше висвітлювалася її життєва конечність. Але в засаді своїй ідея ця стоїть у Шевченковому світогляді непохитно від початків його громадянської свідомості аж до останніх хвилин письменницького і взагалі життєвого шляху поета. Уже в самій короткій її поетичній формулі — «в своїй хаті своя правда і сила і воля» — міститься ідейний заповіт, що на його виконання та закріплення пішло вже й піде ще багато праці цілих поколінь українського народу. В цих словах — ціла програма дальшого життя, ідеал тої правної державної форми, що єдина може забезпечити народові право, силу й волю на своїй землі.

5.

До недавнього часу була поширена думка, що Шевченко в своїй поезії переспівував ідеї Кирило-Методіївського Братства, що начебто програма цього Братства була ідейним джерелом його політичного світогляду та його поезії. Думку цю треба вважати за цілком неслухну¹⁾, і в одній із розправ останнього часу (М. Марковського), друкованій у працях Всеукраїнської Академії Наук, переконливо доводиться, що, навпаки, ідеологічна література Кирило-Методіївського Братства, т. зв. «Книги Битія українського народу», джерелом своїм мала в значній мірі погляди Шевченка, — ті погляди, що їх розвинуто в його поезіях 1843—1845 р.р. основніше — глибше й ширше, ніж у «Книгах Битія», розвинуто з перевагою моментів національно-українських над загально-словянськими. Про певну залежність ідеології братчиків від Шевченкового світогляду свідчать уже зізнання самого правдоподібного автора «Книг» — Костомарова, що в побожних виразах писав, як його зворушили та вплинули на нього погляди Шевченка, як його «обгорнуло страхом», коли він почув «Сон» та «Кавказ» — твори з провідними політичними думками поета. «Я поба-

¹⁾ Перечать їй передусім дані хронологічні.

чив, — пише Костомарів — що муза Шевченка роздирала заслону народнього життя. І страшно, і солодко, і боляче було, і разом тягнуло глянути туди. Поезія завжди веде перед, завжди зважається на сміливу справу, і вже її слідом ідуть історія, наука та практична праця. Тарасова муза розбила якийсь підземний льох, що на протязі кількох віків був замкнутий на багато замків, запечатаний багатьма печатками. Вона відкрила за собою шлях і для соняшного проміння, і свіжого повітря, і для людського інтересу». Куліш посвідчує те саме: «Усі ми були зачаровані Шевченковими творами... Мова його впливала на всіх нас і на Костомарова страшенно. Шевченко, вихований читанням «Історії Русовъ» Кониського, зробив з нас людей, що ненавиділи москалів і всіх, що були винні в бідуванні нашої рідної України». Ці слова безумовно свідчать, що не ідеї Костомарова та Куліша, а ідеї Шевченка були провідними в програмі Кирило-Методіївського Братства; Шевченкова національно-державна думка була багато радикальніша; та його думка не лише приваблювала членів Братства, але й лякала їх, бо в їхній концепції словянської федерації виразно й рішуче висувала постулат незалежності поневоленої України на рівних з іншими народами правих.

6.

Ця ідея державної самостійности України складає таку органічну властивість Шевченкового світогляду, що її не могли витравити навіть ті нелюдські кари, що спали на долю поета, коли були відкриті його звязки з Братством; ту думку не менш рішуче висловлює він і тоді, коли інші члени Братства припорошили її не лише в своїй праці, але й у своїй свідомості. Цю визвольно-державну ідею бачимо вже в перших творах Шевченка, повних романтичної любови до українського минулого. Хоч там у нього, як і в усіх сучасних йому українських письменників-романтиків, бачимо ми ті самі мотиви — тугу за минулим України («було колись, в Україні ревіли гармати, було колись, запорожці вміли панувати»), але ідейна оцінка історичних явищ, де були сюжетами тих поетичних творів, у нього — інша. Шев-

ченко не обмежується згадками про самі зовнішні форми колишнього українського життя, а розкриває й ідейний зміст тих форм. Для Шевченка, навіть у творах молодшого віку, певні історичні форми національного життя, як наприклад козаччина, — цінні не самі в собі, а тому, що в тих формах втілювався ідеал вільного життя нації, — того життя, що антитезу його бачить поет у сучасному поневоленому становищі українського народу. Поет захоплювався історичними явищами, оспівував їх, спонуканий до того ідеєю, що жила в узятих з минулого образах, — ідеєю вільної України, що, мов пліднуче зерно, залишається жити, коли, як лушпіння, опадє зовнішня історична форма. Згадуючи, як »запорожці вміли панувати«, поет додає при тому: »панували, добували і славу, і волю«. Сумуючи, що »минулося, осталися могили по полю«, поет разом з тим завважує, що ті могили »про волю нишком в полі з вітрами говорять«. В другому місці, згадуючи про ті ж самі пам'ятки українського минулого, поет ще ясніше означає їх національно-визвольне значення, вкладаючи в уста поляглому в могилі козакові такі слова: »На всій Україні високі могили. Дивися, дитино: усі ті могили — усі отакі: начинені нашим благородним трупом, начинені туго. Оце воля спить! Лягла вона славно, лягла вона вкупі з нами козаками! Бачиш, як лежить, — неначе сповита!... Тут пана немає: усі ми однак на волі жили, усі ми однак за волю лягли, усі ми і встанем«. Воля — основа людського життя, бо »де нема святої волі, не буде там добра ніколи«. Ні добра, ні правди: »на цім світі яка правда у людей, мій сину!... Така й досі, я думаю, в нас на Україні; та другої і не буде в невольниках-людях«. Рабство народу це — логічний вислід підпаду в народі його найціннішої людської риси — прагнення до волі, бо невольники-люди самі куять собі ярмо рабства (»Якби то, думаю, якби не похилилися раби, то не стояло б над Невою оцих осквернених палат«); по славіній традиції предківської твердої боротьби за волю поневолення соромом вкриває наступні покоління (»і діди нам розказують про давні кроваві тії літа, як рукою твердою своєю розв'язав ти наші руки; ...а нині!... покрив єси

знову срамотою свої люди», «і кивають, сміючись, на нас головами, і всякий день перед нами — стид наш перед нами!»).

7.

Отож у своїм розумінні в олї поет розкриває зміст того національного гасла, що за ним ішли всі визвольні змагання українського народу та порушення якого провадило й провадитиме до поневолення, рабства, до втрати гідності й особистої, і національної, і державної. Воля, як ідеал національного життя, як засада народної свідомості, що керувала історичним шляхом України та виокремляла відповідні історичним умовам форми політичного життя, — це невмирущий і незабуваний зміст українського національного життя в його минулому, — «тої слави козацької повік не забудем». Та засада — «голосна та правда, як Господа слово», вона «не вмере, не загине». Коли історичні явища українського життя, хоч би й найбільш бучні та пишні, як, наприклад, втілення державної ідеї в постаті того чи іншого гетьмана, не відповідають інтересам нації — засадам державної незалежності, національної волі, поет таврує їх з усією силою свого вогненного слова: «Я ридаю, як згадаю діла незабуті дідів наших: тяжкі діла! Якби їх забути, я оддав би веселого віку половину». Ножем критичної аналізи обнажив він історію рідного народу та мав відвагу розвінчати ті явища та ті особи, що викликали стільки фалшивого патріотизму серед земляків, засліплених зовнішнім блиском подій: «Подивіться лишень добре, прочитайте знову... та читайте од слова до слова... Все розберіть... та й спитайте тоді себе: „що ми? чії сини? яких батьків? ким, за що закуті?...“ То й побачите, що ось що ваші славні Брути... Чого ж ви чванитеся, — ви, сини сердешної України? Що добре ходите в ярмі, ще лучче, як батьки ходили?» [Рідну минувшину поет радить приймати «не лише в блискучих, лицарських картинах, але встороннє, холодно, критично, щоб з промахів минувшини пізнати позитивні способи заради лихові в сучасності» (Ю. Чайківський). Немов удари тяжкого, многопудового молота, кидає він такі слова на адресу гетьманів, що зраджували

засаду української самостійности: «раби, „подножки“, грязь Москви, варшавське сміття ваші пани, ясновельможнії гетьмани». І найбільш тяжкі та гіркі докори посилає поет найславнішому з гетьманів — Богданові Хмельницькому, що завів державну справу своєї батьківщини у безвиглядні московські нетри: «Ото церков Богданова, там то він молився, щоб москаль добром і лихом з козаком ділився. Мир душі твоєї, Богдане! Не так воно стало: москалики, що заздріли, то все очухрали... Занапастив еси вбогу сироту Україну». «Отаке то, Зіновію, Олексіїв друже! Ти все оддав приятелям, а їм і байдуже». В уста України поет вкладає такі звернуті до ушавленого гетьмана слова: «Ой, Богдане, Богданочку! якби була знала, — у колисці б задушила, під серцем приспала». Тут поет ясно розкриває зміст того національного гасла — волі, в якому зосереджено енергію народу та якого порушенням був акт переяславської угоди. Те гасло конкретизує поет у формі державної негідности, зрадженої нерозважливим учинком Богдана.

8.

Історичні згадки Шевченка не мають того характеру пасивности, як у сучасних йому українських поетів, не приводять до примирення з тим, що історично сталося та наслідком своїм мало тодішнє поневолення. Його згадки конче дають аналогію чи здебільшого контраст із сучасністю та викликають у свідомості читача реакцію на ту сучасність. Сумовиті образи свідків минулого — «мовчать гори, грає море, могили сумують» — завершуються у поета різким контрастивим образом поневолення України чужинцями: «а над дітьми козацькими поганці панують». Коли поет згадує про те, як «засівала трупом поле, поки не остигло», як «лягла спочить» козацька воля, — то ці аксесуари минулого лише різкіше ставлять перед свідомістю поета той факт нинішнього часу, що «тимчасом виросла могила, а над нею орел чорний сторожем літає», — чорний орел, як емблема російської державної влади над Україною; що тяжке лихо України бачить «тільки ворог, що сміється», — ворог, який святкує свою перемогу над поневоленням народом. Поет

певний, що спогади історичні виховують та гартують дух, виховують свідомість наших кривд і наших прав: «Смійся, лютий враже, та не дуже, бо все гине, слава не поляже, не поляже, а розкаже, що діялось в світі, чия правда, зия кривда і чиї ми діти». Коли поет малює елегійну картину, — «Нема Січі. Очерети у Дніпра питають: „де то наші діти ділись, де вони гуляють?“» — то відповідь ясна: ті діти, що боролись за волю батьківщини, за волю українського народу, — потрібні тепер («де ділись, де вони гуляють?»), щоб відновити визвольні змагання проти ворога, що гнобить Україну під егідою чорного орла. Історичні образи виразно звязуються з сучасними обставинами, як це яскраво бачимо в «Юродивому»: «Не сотні вас, а мільйони полян, дулібів і древлян Гаврилич гнув во время оно; а вас, моїх святих киян, і ваших чепурних киянок оддав своїм профосам пняним у наймички сатрап-капрал».

Поет що далі, то більше одходить од тих історичних сюжетів, що їх так культивували його літературні попередники, — від картин боротьби українського народу з колишніми його ворогами, і всю силу свого ідейного патосу скеровує на протест проти нинішнього національно-державного ворога України. З погляду реальних завдань даного моменту поет ставить собі питання, яким маловажить наслідки всієї попередньої боротьби: «За що ми билися з ляхами, за що скородили списками татарські ребра?» І на тлі історичних образів та подій витворюється в нього ціла діяльна програма відносин і національних (українсько-татарських, українсько-польських, українсько-московських), і державних (до Польщі й Росії), зростає вогненний протест проти нинішнього поневолення, лунають відгуки страшної прийдешньої бурі, чується нарешті виразний, недвозначний заповіт національно-державного визволення шляхом збройної боротьби.

9.

Саме з цього погляду державного визволення, з ідеї самостійности України оцінює Шевченко історичні події. Дуже характерна щодо цього містерія «Великий Лях», де виведено три душі, які караються навіть за невідомі ви-

яви звичайної доброзичливості до людей, що допустилися злочину проти батьківщини. Одна карається за те, що з повними відрами перейшла дорогу Богданові, як їхав він у Переяслав Москві присягати: »Дивлюсь — гетьман з старшиною. Я води набрала, та вповні шлях і перейшла; а того

Шевченко: Дари в Чигирині.

й не знала, що він їхав в Переяслав Москві присягати. І вже ледве я не-ледве донесла до хати оту воду... Чом я з нею відер не побила?! Батька, матір, себе, брата, собак отруїла тою клятою водою! От за що караюсь». Друга душа карається за те, що напоїла коня цареві Петрові, коли повертався він додому після Полтавської перемоги: »Що цареві московському коня напоїла в Батурині, як він їхав в Москву із Полтави«. Третя карається за те, що усміхнулася до лютого ворога України — цариці Катерини: »Мене мати ще сповиту на руках носила, як їхала Катерина в Канів по Дніпрові... Я глянула, усміхнулась — та й духу не стало!... Чи я знала, ще сповита, що тая цариця — лютий ворог

України, голодна вовчиця!» Так підкреслює поет фатальне для державних інтересів України значення цих подій — переяславської угоди, полтавської поразки та всього протиукраїнського поступовання Катерини.

З того ж погляду державних інтересів України оцінює Шевченко й історичні особи з-поміж діячів України й Московщини. Виразно виступає співчуття поета до тих історичних осіб, що відіграли позитивну роль у визвольній боротьбі України, — як Дорошенко («Мов орел той приборканий, без крил та без волі, знеміг славний Дорошенко, сидячи в неволі»), Мазепа, Гордієнко, Полуботок. Інші гетьмани, що сприяли поневоленню України, — «раби, „подножки“, грязь Москви, варшавське сміття», зокрема такі гетьмани, як Самойлович, Скоропадський, Розумовський. У зв'язку з поглядом поета на згубне значення переяславської угоди для України особливо тяжкі докори падають на гетьмана Богдана, що «на квиток повірив москалеві». «Якби то ти, Богдане п'яний, тепер на Переяслав глянув та на замчище подививсь, — упився б, здорово упивсь! І, препрославлений козачий, розумний батьку!... в калюжі [б] утопивсь, в багні свинячому. Амінь тобі, великий муже! великий, славний, та не дуже! Якби ти на світ не родивсь, або в колиці ще упивсь, то не купав би я в калюжі тебе, преславного... Амінь».

До царів російських поет ставиться відповідно ролі їх в національно-державному поневоленню України. Всі вони, «кати України», сприяли тому поневоленню, але найбільше — «це той Первий, що розпинав нашу Україну, а Вторая — доконала вдову-сиротину», та «фельдфебель-цар» — Микола I. На адресу Петра вкладає поет такі слова в уста замученому гетьманові Полуботкові: «Царю проклятий, лукавий, аспиде неситий! Що ти зробив з козаками? Болота засипав благородними костями! Поставив столицю на їх трупах катованих! і в темній темниці мене, вольного гетьмана, голодом замучив у кайданах!».

10.

Поневолене становище України та життєві її інтереси визначували й відношення Шевченка до сусідніх народів. Шевченко не ідеалізував польсько-українських відносин у минулому, як це ясно видно хоча б із таких його творів, як «Гайдамаки» або «Буває, в неволі іноді згадаю...» Але, оцінюючи наші історичні суперечки з Польщею, Шевченко висловлює погляд, який не тільки освітлює життєвий зміст минулого, але може служити й історичним прогнозом на дальші часи: «А чванитесь, що ми Польщу колись завалили!... Ваша правда: Польща впала, та й вас роздавила». Він виразно підкреслює, що негативні моменти в польсько-українських відносинах бліднуть перед фактами, до яких призвело державне посідання України з Московщиною, що «світ Божий в пута закувала»: «Кобзарі нам розказали про війни і чвари, про тяжкеє лихоліття, про лютії кари, що ляхи нам завдавали... Що ж діялось по Шведчині, — то й вони злякались, оніміли з переляку...»

У всій поезії Шевченка немає й найменшого натяку на національне примирення з москалями, з державою московською, якою насправді була Росія. Шевченко «усяку злуку України з Московщиною вважав за найбільшу неволю, за найбільше нещастя України, джерело її фізичного, духового, матеріяльного, культурного й морального занепаду, вважав за кару Божу, як це виразно виходить із слів: „Україно, мій любий краю неповинний! За що тебе Господь кара, карає тяжко? — За Богдана та за скаженого Петра та за панів отих поганих до краю нищить”... Він визнає тільки повну державно-політичну самостійність України» (Ст. Смаль-Стоцький). Отже, поширений серед росіян погляд, що Шевченко закликав до єднання між москалями та українцями — цілком неслухний. Походить він із цілковитого незнання й нерозуміння самої основи Шевченкового національно-державного світогляду, якою є ідея державної незалежності України.

Найбільший ворог соціального поневолення народніх мас, що присвятив так багато вогненних сторінок протестам проти кріпацтва та взагалі визискування безправних класів,

Шевченко проте не висуває наперед моменту соціального, коли в описуваних ним історичних подіях виразно виступає момент національно-державний. Говорячи про фатальний для України договір Богдана з Москвою, поет звертає увагу не на соціальну, а на політично-державну сторону лихих його наслідків. З другого боку, не осуджує поет революційного кроку Мазепи, хоч його й не піддержали народні маси з причин соціальних. Шевченко не міг поминути, «забути» пекучої для його громадянської свідомости справи соціального поневолення, проти якого все своє життя висловлював вогненні протести; але, як патріот-державник, він добре розумів, що хвороби соціальні можна лікувати органічно лише в умовах власної незалежної державности, — в тих умовах, що дають усі моральні та правні підстави й можливості для направлення кожного соціального лиха.

11.

Вже з наведених прикладів видно, що Шевченко не лише добре, навіть надзвичайно добре знав українську історію («що ми, чії сини, яких батьків, ким, за що закуті»), але й усвідомив собі державні завдання України. Змагання українського народу до національної волі на протязі всієї його історії, поневолене становище його в державному співжитті з тим чи іншим сусідом логічно приводили думку поета до ідеї незалежності України, як єдиної гарантії інтересів нації. «Чи діждемось ми Вашингтона з новим і праведним законом?» — питає він і сам відповідає: «а діждемось таки колись!» Ця згадка про Вашингтона, вождя-визволителя колишньої англійської колонії, а нині великої незалежної держави, не залишає сумніву щодо правдивого змісту поетових слів. «Коротше й ясніше годі висловити ідеал державного ладу для України. Вашингтон визволив Північну Америку з залежності від Англії, завів у визволеній землі республіканський лад з новим і праведним законом, він став першим президентом Сполучених Держав Америки. Такого Вашингтона хоче Шевченко діждатися й на Україні, хоче діждатися й для України нового і праведного закону» (Ст. Смаль-Стоцький).

Сучасне поневолене становище України в складі російської держави лише провадило до все дальшого її винародовлення й не давало найменшої надії на те, що Україна здобуде національно-державну незалежність мирним шляхом: «Заснула Вкраїна, буряном укрилась, цвіллю зацвіла, в калюжі, в болоті серце прогноїла і в душло холодне гадюк напустила, а дітям надію в степу оддала». З неволею політичною прийшла й руїна економічна: «Степи мої запродані жидові, німоті, сини мої на чужині, на чужій роботі». Це ставило перед поетом питання доцільності революційного визволення батьківщини. «Чи довго ще на, цім світі катам панувати?» — питає він, розуміючи під «катами» передусім російських царів.

12.

Коли ставало перед поетом питання революційного визволення України з поневоленого становища в складі російської держави, він, не вагаючись, вирішав це питання позитивно. Певний, що «діждемось таки колись» свого державного визволення, поет закликає в іншому місці готуватись до революційного чину. «Порадимось, посумуєм, — звертається він до України — поки сонце встане, поки твої малі діти на ворога стануть». Поет прозирає, що вже «лежить попіл на розпутті, а в попелі тліє іскра вогню великого, тліє, не вгасає, жде підпалу, як той месник часу дожидає». Визволення України поет бачить на руїнах самодержавної Росії: «Бували війни й військові сварі... Було добра того чимало! Минуло все, та не пропало, — остались шашелі: гризуть, жеруть і тлять старого дуба... А од коріння тихо, любо зелені парості ростуть. І виростуть; і без сокири, аж зареве та загуде, козак безверхий упаде, розтрощить трон, порве порфіру, роздавить вашого кумира, людськії шашелі!» Тоді «церква домовина розвалиться», а з-під неї встане Україна, встане в ім'я ідеалів правди й волі: «Встане Україна і розіє тьму неволі, світ правди засвітить, і помоляться на волі невольничі діти». І поет заповідає помянути його «в сімі вольній, новій», — означаючи так Україну, як вільну, незалежну державу.

До визволення України провадять шляхи різні щодо засобів, та спільні щодо кінцевої цілі: слово та революційний чин.

13.

Поет глибоко вірив у незмірну революційну силу слова й цілє своє життя боровся за свої переконання силою тої зброї, якою геніяльно володів — словом. «Возвеличу малих отих рабів німих! Я на сторожі коло їх поставлю « л о в о ». »Зрю свій переліг, убогу ниву, та сію с л о в о, — добрі жнива колись то будуть». Всю силу свого слова поет поставив собі за цілє обернути на національне усвідомлення своїх земляків: «Може верну знову мою правду безталанну, моє тихе слово. Може викую я з його до старого плуга новий леміш і чересло, і в тяжкі упруги може зору переліг той, а на перелозі я посію мої сльози, мої щирі сльози. Може зійдуть і виростуть ножі обоюдні, розпанахають погане, гниле серце, трудне, і вицдять сукровату, і наллють живої козацької тії крови, чистої, святої!» Слово, як орган революційної думки «царя всесвітнього, царя волі», дає великі жнива. «А де ж твої думи, рожеві квіти? Доглядані, смілі, викохані діти? Кому ти їх, друже, кому передав? Чи, може, на віки в серці поховав? Ой, не ховай, брате! Розсип їх, розкидай! Зійдуть і ростимуть, і вийдуть з них люди». І поет сам виконував цю свою раду з відвагою, що кштузала йому всієї долі, самого життя. Во він певний, що духова сила слова перемагає грубу силу фізичну: «Нехай лютує на землі, нехай пророків побиває, нехай усіх нас розпинає, — уже внучата зачалися; і виростуть внучата тії, Христові воїни святії! І без огня і без меча стратеги Бжії воспрянуть, і тьми і тисячі поганих перед святими побіжать!» Тому й слово поета «огнем-сльозозо упаде колись на землю і притчею стане розпинателем на-роднім, грядущим тиранам». «Лети ж, моя думо, моя люта муко! Забери з собою всі лиха, всі зла, своє товариство! — Ти з ними росла, ти з ними кохалась; їх тяжкії руки тебе повивали. Бери ж їх, лети та по всьому небу орду розпусти! Нехай чорніє, червоніє, полумям повіє, нехай знову рига змії, трупом землю криє!»

14.

Муза Шевченка з погляду засад гуманності — муза любови, всепрощення, муза альтруїзму. »Етична краса, краса любови і всепрощення — сяють з кожної сторінки „Кобзаря“« (С. Єфремов). Всі твори поета овіяні отими настроями гуманного світогляду — і в ділянці переживань особистих, і ширше, — в ділянці взагалі відносин людських. Але є в людському житті момент, коли поет-гуманіст не визнає жадного компромісу, не знає жалю й свій вогненний протест одягає в дуже рішучі форми вислову. Слово його горить-палає вогнем, коли торкається воно неволі його Батьківщини та зокрема »найменшого брата« — народної маси, як основи нації. В таких випадках Шевченко здійснює бунт проти соціального укладу, проти державних і релігійних форм, коли вони потурають кривдам та знуцанням з народніх мас. »І ні тяжка неволя, ні мука самотности, ні літа не вгасили вже в Шевченкові того вогню, що ним запалав він, і раз-у-раз поет вертається до об'єкту своєї великої любови і з сього погляду все міряє і всіх судить« (С. Єфремов). В ім'я свободи поневоленої Батьківщини поет закликає до найрішучішого революційного чину. »Борітеся, — поборете! — кличе він поневолені народи Кавказу, — за вас воля і правда святая«. »Розкуйтеся, братайтеся«, — закликає своїх: »...вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кровю волю окропіте«. І поет уже бачить своїм пророчим зором, як »розкуються незабаром заковані люди, — настане суд! Заговорять і Дніпро, і гори, і потече сторіками кров у синє море«. »Щоб збудить хиренну волю«, потрібна єдність думки й волі та рішучість планомірного, однодушного чину всього суспільства: »Треба миром, громадою обух сталить та добре вигострить сокиру та й заходиться вже будить... А то проспить собі небога до суду Божого страшного«. »Треба одностайне, односердне стати. Миром, громадою, одностайне, односердне... Ніхто не показав нам досі іншого ліпшого шляху до волі. І спроби наші добути волю саме тому не вдалися, що ми не заходилися коло того миром, громадою, одностайне, односердне« (Ст. Смаль-Стоцький).

Певний щодо конечности збройної революційної боротьби за державне визволення України, поет проте з почуттям жакливої муки спиняється на думці, чи здолає вона, знесилена поневоленням, здобути в собі у відповідальну годину сили, щоб прийняти найживішу участь у тій визвольній боротьбі: »Мені однак³²⁴о, — каже поет — чи буду я жить в Україні, чи ні, чи хто згадає, чи забуде мене в снігу на чужині, — однаковісінько мені... Та не однаково мені, як Україну злії люди присплять, лукаві, і в огні її, окрадену, збудять... Ох, не однаково мені!« Незрівняні слова поета в усій їх жакливій суті зрозуміли ми лише після революції, одні — на вигнанні, інші — »на нашій, не своїй землі«. Він, що зазнав всього болю невільного вигнання з рідної землі, ладен і з цим особистим тяжким лихом примиритися, та не може знести думки, що матеріяльно й духово покривджена Україна, розбужена в огні революції, не зможе проявити ні всього напруження своїх фізичних сил, ні своїх національно-державних змагань у цілій їх повноті.

Та хоч як тяжко переживає поет прийдешні муки своєї Батьківщини в своєму воїстину пророчому передбаченні, але віра його в конечну перемогу »правди« — невмируща: »Встане правда, встане воля«. »Не вмирає наша правда, не вмирає воля; і неситий не виоре на дні моря поля, не скує душі живої і слова живого«. »Встане Україна, світ правди засвітить«. Глибоко в тому певний, поет заповідає: »І мене в сімї великій, в сімї вольній, новій не забудьте помянути незлим, тихим словом«. У тих нових вільних умовах життя його визволеної батьківщини »врага не буде, супостата«, найбільшого ворога — царизму російського і взагалі монархічного самовлєстя, що завжди було джерелом людського лиха.

Шевченко — переконаний противник самодержавного устрою. Самодержавство малює він у відразливих рисах, як задоволення еґоїстичних потреб узурпаторів народнього права через пригноблення та деморалізацію народніх мас. Це явище суспільного життя поет інтерпретує за біблійною

традицією, як кару за моральний упадок людської громади: »І праведно Господь Великий на вас на лютих, на вас диких кайдани повелів кувать, глибокі тюрми мурувать і — роде лживий і жорстокий! — вомісто кроткого пророка царя вам повелів ізбрать!« Повставши із зневаження прав народу, будши наслідником його морального занепаду, часто не обмежена жадним правним законом, самодержавна влада в особах царів досить виявила в історії своє правдиве обличчя: »Добра чимало вони творили на землі, ріками сльози розлили, а кров — морями. І за нас, за нас сердешних, мيو палили!« Обурення проти самовладства поет виливає в гострих словах: »Кати, кати, людоїди!« Він розвінчує повитий авреолею святости авторитет царської влади: »Не ховайте, не топчіте святого закона, — не зовіте преподобним лютого Нерона!« (варіант: »Миколу-Нерона«). »О, люди, люди-небораки, — кличе він — на що здалися вам царі? На що здалися вам псарі? Ви ж таки люди, не собаки!« Це соціальне зло мусить зникнути (»Доколі будете стяжати і кров невинну проливать?«), бо впроваджує воно надто аномальні, катастрофальні наслідки в життя людське: »Чи буде суд? Чи буде кара царям, царятам на землі? Чи буде правда між людьми? Повинна бути, бо сонце встане і оскверненню землю спалить!« Звертаючись зокрема до фактів з історії України, поет одну з головних причин поневолення Батьківщини вбачає у проявах царської самоволі, що безправно порушувала усталені договори та взагалі гвалтувала права народні, скувавши націю »кайданами лихого ночі«. Тож політично-громадським прагненням поета та гарячою його надією було, що »встане правда, встане воля«, що »недовго на сім світі катам панувати«. Заходи протягти »сон лихого ночі« будуть безсилі: »Нехай лютує на землі, — каже поет про тирана — нехай пророків побиває, нехай усіх нас розпинає! — уже внучата зачались, і виростуть внучата тії, Христові воїни святії, і без огня, і без меча стратеги Божії воспрянуть, і тьми, і тисячі поганих перед святими побіжать«.

Поет не бажає повороту старих форм політичного життя України. Гетьманщина не була його політичним ідеалом, і він не вважав її за конечну форму державного

життя України в дальших, нових стадіях її історичного існування. Як політична форма в історії нації, вона віджила свій вік, — «була колись гетьманщина, та вже не вернеться». Вічно жива й бажана лише та засада політичної свідомости, що керувала життям України в її змаганнях до ідеального народоправного ладу: «Тої слави козацької повік не забудем»; вороття її поет «сподівається й виглядає». Але, певна річ, ця засада політичного життя має одягтися в нові, відповідні до вимог сучасности, форми, провірені історичним досвідом та наукою: «Орю свій переліг, убогу ниву та сію слово»; «...може викую я з нього до старого плуга новий леміш і чересло». В основу нового ладу на Україні мають лягти воля і правда-справедливість. Перед очима поета ясним ідеалом стоїть республіканський устрій вільної, незалежної України, на який він виразно вказує у своїй згадці про Вашингтона та яскраво змальовує його в поезії «Пророк». За конечну ж ознаку правдивого народоправного устрою державного поет уважає безумовне визнання авторитету народньої влади та послуху їй, як це бачимо, з одного боку, з прикладів високої пошани громади до таких своїх вождів, як Іван Підкова, Гамалія, з другого — з докорів поета на адресу вибуялої сваволі польської шляхти (в «Гайдамаках»), що привела польську державу до упадку.

16.

Шевченко не лише поет, але й ідейний вождь. Національно-державний ідеал розвинув він у своїй поезії широко та багатобічно. З цього погляду «поезія Шевченка має для нас епохальне значення: вона зробила з темної етнографічної маси націю, вона розбила назавжди можливість існування українського руху, як „южно-русскаго“ провінціалізму. Не геніяльний стиль та форма, але політичний зміст поезій Шевченка зробив його національним пророком. До Шевченка міг український патріотизм ховатися під крилами чорного орла та білого царя, після Шевченка, хто хотів тільки послідовно йти за ним, не міг вже бути російським патріотом» (Ю. Охримович). Тепер кожний

політично свідомий українець може бути лише патріотом-самостійником, прихильником власної незалежної держави. Трудно збагнути, яке неоціненне значення для національно-державного українського руху мав той факт, що ще в першій половині XIX ст. Шевченко відновив у свідомості земляків приспану, майже перервану традицію змагань за українську незалежну державність. Він відновив ті державні засади, що живили сили української нації в народньо-козацьких повстаннях, що довели у свій час до створення української держави Богдана, що кермували державницькими змаганнями Мазепи, що в ближчий до Шевченка час позначилися в політичних планах українських патріотів типа Василя Капніста та знайшли собі вираз у політичному памфлеті «Історія Русовь». Шевченко не лише відновив ті змагання, — він переплавив їх, як «злото куте-бите, і семикрати перелите», в горні свого широкого громадянського світогляду, і в тому горні згоріли облудні соціальні плани тих українських патріотів, що намагалися будувати незалежну українську державу на підвалинах соціального поневолення народньої маси. Він викував «до старого плуга новий леміш і чересло» — українській національно-державній ідеї він засвоїв засади демократизму, рівності прав та обов'язків усіх елементів української нації, забезпечивши цій ідеї життєву силу, поки засади соціальної правди будуть живі та чинні. Як високо стоїть зміст національно-державної ідеології Шевченка, як широко розвинув він ідею української державної незалежності, бачимо вже з того, що треба було ждати більш як півстоліття по смерті поета; треба було, після різного викривлювання тої ідеї, спалити старі пережитки чужої ідеології у вогні революції; треба було скупатись у морі української крові, перетерпіти нові знущання чужинця-окупанта, пережити біль та глум вигнання, щоб нація вповні й остаточно відчула й зрозуміла всю життєву правду національно-державного гасла поета-громадянина: «в своїй хаті — в незалежній, самостійній державі, своя правда — розвій властивих народові правних засад, і сила — відпорна міць національного організму, і воля — відповідний народньому світоглядові»

політичний устрій, що забезпечує свободне життя всім елементам нації.

Такої, як «Кобзар», книжки не має ні один народ. «Кобзар» — це книжка, що містить у собі національну програму, яка своєю високо-поетичною формою має магічний вплив на маси; це невичерпане джерело незломної віри в нашу справу для всіх поколінь української нації, — справді для «мертвих, живих і ненароджених». І в міру того, як українські маси будуть усе глибше засвоювати твори свого національного генія-поета, будуть вони усвідомлювати собі, поруч з його поетичними скарбами, і його національно-державні думки, а серед них найчілнішу — ідею державної незалежності України.

Література. О.М. ✓Партицький: Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка. „Студіум“, в. 1. Львів 1872. — О. Любенький (О. Лотоцький): Політично-суспільні ідеали Шевченка. „Правда“, 1894, ч. 2. — ✓А. Лотоцький: Общественные идеалы поэзии Т. Г. Шевченка. „Южные Записки“. 1905, ч. 9. — ✓С. Єфремов: Шевченко. Збірка статей, Київ 1914. — Ю. Охримович: Короткий нарис розвитку української політичної думки в XIX ст., ч. 1. Київ 1918. Вид. 2, Львів 1922. — Ю. Чайківський: Національно-політичний підклад Шевченкової поезії. „Пролом“, 1919, ч. 1. — В. Дорошенко: Шевченко і його думки про громадські справи. Львів 1921. — О. Лотоцький: Ідея державності в творах Т. Шевченка. „Тризуб“, 1928, ч.ч. 28—29. — Ст. Смаль-Стоцький: Т. Шевченко. Інтерпретації. Варшава 1934.

0,72 (1986)

РЛ
3696у

77350

ОЛЕКСАНДЕР ЛОТОЦЬКИЙ

ДЕРЖАВНИЦЬКИЙ СВІТОГЛЯД

Т. ШЕВЧЕНКА

ЛЬВІВ, 1937